

7. Юридический словарь: В 2 т. / Под ред. П. И. Кудрявцева. — М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1956. — Т. 2.
8. Швейцарский стиль банковской системы // Деньги и кредит. — 2003. — № 3.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. — 4-те вид., перероб. та допов. / Відп. ред. С. С. Яцупко. — К.: А.С.К., 2005.
10. Кримінальне право України: Особлива частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / М. І. Бажанов, В. Я. Тацій, В. В. Сташис, І. О. Зінченко та ін.; За ред. М. І. Бажанова, В. Я. Тація, В. В. Сташиса. — К.: Юрітком Інтер; Х.: Право, 2003.

УДК 343.228

О. М. Луціносова

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Закон і судова практика залежно від конкретних обставин справи розглядають дією, що знаходиться в рамках необхідної оборони та не виходить за її межі, заподіяння злочинцю більш тяжкої шкоди у порівнянні з тим, яка настала би в результаті здійснення злочинного посягання, а також використання більш інтенсивних засобів захисту. Іншими словами, не вимагається повної відповідності захисту характеру і небезпечності посягання.

Кримінальний кодекс України в ч. 3 ст. 36 закріплює поняття перевищення меж необхідної оборони. «Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння, тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання чи обстановці захисту. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 і 124 цього Кодексу» [1, 87].

Проаналізувавши ч. 3 ст. 36 КК, можна виділити низку ознак, що характеризують перевищення меж необхідної оборони:

- заподіяння тяжкої шкоди — смерті чи тяжких тілесних ушкоджень;
- заподіяна шкода явно не відповідає небезпечності посягання чи обстановці захисту, тобто є надмірною;
- вина у формі умислу.

У зазначеній статті мається на увазі не всяка невідповідність, яку можна побачити у випадках правомірного захисту (позбавлення життя для захисту ставової недоторканності, застосування зброї для відбиття озброєного нападу і т. п.), а невідповідність явна, цілком очевидна, яка не викликає ніяких сумнівів.

«Під явною невідповідністю захисту характеру і небезпечності посягання нерідко розуміється явна невідповідність інтенсивності посягання і захисту» [2, 11].

«Оскільки явна невідповідність захисту характеру і небезпечності посягання визначається за цими ознаками, то відсутність надмірної шкоди... виключає саме перевищення меж необхідної оборони» [3, 28].

Пленум Верховного Суду України в п. 5 постанови від 26 квітня 2002 року № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» роз'яснив: «Щоб установити наявність або відсутність ознак перевищення меж необхідної оборони, суди повинні враховувати не лише відповідність чи невідповідність зброї захисту і нападу, а й характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, та обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема: місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищався, їхні фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) та інші обставини. Якщо суд визнає, що в діях особи є перевищення меж необхідної оборони, у вирокі слід визначити, у чому саме воно полягає» [4, 17].

Перевищення меж необхідної оборони може виражатися або в явній непропорційності застосованих засобів захисту порівняно з інтенсивністю посягання (надмірна оборона), або в несвоечасності захисту від посягання, яке ще не почалося чи вже закінчилося, коли заподіяна шкода не викликала необхідності (несвоечасна оборона).

Виходячи з цього, можна виділити два види ексцесу оборони. Перший вид такого ексцесу (перевищення меж припустимої шкоди) має місце там, де при захисті від посягання відносно невеликої суспільної небезпечності (наприклад, при припиненні порушень громадського порядку, непокорі чи опорі представнику влади й інших подібних посяганнях) той, хто захищається, умисно заподіює тому, хто посягає, смерть або тяжкі тілесні ушкодження. Другий вид ексцесу (перевищення меж достатньої шкоди) визначається тим, що той, хто захищається, усвідомлюючи свою очевидну перевагу над нападником, умисно, без необхідності позбавляє його життя чи заподіює тяжкі тілесні ушкодження, тобто заподіює тяжку шкоду, явно більшу достатньої в сприятливій обстановці захисту, що склалася для того, хто захищається.

У зв'язку з поняттям надмірної оборони виникає питання про правомірність застосування прийомів карате, самбо, дзюдо, боксу та інших видів єдиноборств при відбитті суспільно небезпечного посягання, якщо вони призвели до тяжких наслідків для нападника. Відповісти на це однозначно не можна, тому що все залежить від характеру і небезпечності посягання.

На практиці зустрічаються випадки і неправомірного застосування небезпечних спортивних прийомів у відповідь на малозначне правопорушення. Якщо, наприклад, боксер-важковаговик завдає сильного удару в голову людині, що образила його, він діє протиправно. Інша справа, якщо він діє таким чином, відбиваючи напад, небезпечний для його життя чи здоров'я.

Несвоечасна оборона виражається або в передчасному вживанні захисних заходів до того, як почався напад чи виникла реальна загроза його здійснення, або, найчастіше, у спізнілому вживанні таких заходів, коли напад закінчився чи припинився й минула небезпека для правоохоронюваних інтересів. Однак у цих випадках той, хто обороняється, знаходиться під враженням нападу і діє для його відбиття, помилково вважаючи, що загроза нападу вже виникла (при передчасній обороні) чи ще не припинилася (при спізнілій обороні), наприклад при переході зброї від нападника до того, хто захищається. Якщо напад не при-

пинився, незважаючи на те, що злочинця обеззброєно, той, хто обороняється, має право заподіяти йому шкоду. Такі дії розглядаються як вчинені в рамках необхідної оборони.

У всіх випадках закон вчинення злочину при захисті від суспільно небезпечного посягання, хоча і з перевищенням меж необхідної оборони, розглядає як пом'якшуючу покарання обставину, тому що вона містить у собі сукупність окремих пом'якшуючих з об'єктивної та суб'єктивної сторони діянь. «Так, пом'якшуючою покарання обставиною тут є обстановка дій: на суб'єкта було вчинено напад, ініціатива, таким чином, виходила від потерпілого, для відбиття нападу було потрібно швидке рішення і його реалізація, що якоюсь мірою ускладнювало правильність орієнтації суб'єкта» [5, 119]. Мотиви в подібного роду діяннях не є злочинними.

У судовій практиці і літературі висловлені різні судження про можливість визнання злочином заподіяння тому, хто посягає, легкого тілесного ушкодження і майнової шкоди, якщо вони явно не відповідали характеру і небезпечності посягання. Одні автори вважають, «що перевищення меж необхідної оборони може виразитися й у заподіянні легких тілесних ушкоджень, і в знищенні майна. Такі дії, на їхню думку, слід кваліфікувати як злочини проти особистості або проти власності» [6, 52]. В. І. Ткаченко також підтримує цю точку зору, «...за винятком можливості визнавати перевищенням меж необхідної оборони захист, що потягнув заподіяння тому, хто посягає, легких тілесних ушкоджень, завдання йому побоїв і позбавлення волі» [7, 61].

Інші автори вважають, і ми поділяємо їхню думку, «що оскільки в Особливій частині КК дається вичерпний перелік злочинів, карним може бути лише те перевищення меж необхідної оборони, що зазначено в законі» [8, 231].

Оскільки «...перевищення меж необхідної оборони, пов'язане з заподіянням нападнику легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень, не є тяжким наслідком, а тому не визнається злочином і не є підставою для притягнення до кримінальної відповідальності» [9, 225].

«Таким чином, перевищення меж необхідної оборони — це умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту особою, що знаходиться у стані необхідної оборони, і тягне за собою кримінальну відповідальність лише у випадках, прямо передбачених Кримінальним кодексом України» [10, 267]. Наведене визначення враховує як обстановку, так і психічне ставлення особи, що обороняється, до заподіяної нею шкоди, тобто межі необхідної оборони необхідно визначити за принципом достатності. Якщо особа, що обороняється, враховуючи всі обставини нападу, заподіє нападнику шкоду, явно більшу необхідної для припинення посягання, то в цьому випадку можна говорити про перевищення меж необхідної оборони.

На нашу думку, удосконалення статті КК України про необхідну оборону повинно проводитися у напрямку окреслення ситуацій, за яких дії визнаються правомірними. Саме даний напрямок є, на наш погляд, найперспективнішим.

«У законі повинно бути визначено, за яких умов заподіяння смерті чи тяжкої

шкоди здоров'ю визнається правомірним, і обумовлені випадки, коли заподіяння смерті чи тяжкої шкоди здоров'ю визнається перевищенням меж необхідної оборони. Однак не через перерахування конкретних складів злочинів, що дають право на застосування фізичної сили, а через вказівку категорії злочину» [11, 20].

«Зовсім несправедливо розцінювати заподіяння тяжких наслідків не одному, а двом-трьом нападникам як перевищення меж необхідної оборони. Не вірно також ставити як вину тому, хто обороняється, заподіяння тяжких наслідків нападникам, які перебували у стані сп'яніння» [12, 30].

Як впливає з ч. 5 ст. 36 КК, «не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї чи будь-яких інших засобів або предметів для захисту від нападу озброєної особи чи нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло або інше приміщення, незалежно від тяжкості заподіяної тому, хто посягає, шкоди» [13, 66]. Таким чином, закон передбачає три винятки з загального правила про те, що при необхідній обороні той, хто захищається повинен не виходити за встановлені межі, заподіюючи шкоду тому, хто посягає.

Підставою такої оборони є наявність одного з таких посягань: 1) напад озброєної особи; 2) напад групи осіб; 3) протиправне насильницьке вторгнення в житло чи інше приміщення. Шкода, заподіяна нападнику в таких випадках, необмежена ніякими межами.

Підводячи підсумок сказаному, необхідно відзначити, що:

1) перевищення меж необхідної оборони визначається як умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання чи обстановці захисту, і тягне кримінальну відповідальність тільки за ст. ст. 118 і 124 КК;

2) ознаками перевищення меж необхідної оборони є: а) заподіяння тяжкої шкоди — смерті чи тяжкого тілесного ушкодження; б) заподіяння шкоди, що явно не відповідає небезпечності посягання чи обстановці захисту, тобто є надмірною; в) вина у формі умислу;

3) перевищення меж необхідної оборони може виражатися в надмірній обороні (перевищення меж припустимої шкоди та перевищення меж достатньої шкоди) чи в несвоєчасному захисті (передчасний чи спізнаний захист);

4) перевищення меж необхідної оборони не тягне кримінальної відповідальності незалежно від тяжкості заподіяної шкоди за наявності одного з таких посягань: а) нападу озброєної особи; б) нападу групи осіб; в) протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення.

Література

1. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України. — К.: Атіка, Академія, Ельга-П, 2001. — 656 с.
2. Ткаченко В. И. Ответственность за превышение пределов необходимой обороны и причинение преступнику вреда при его задержании в теории и судебной практике: Учеб. пособие / Всесоюз. юрид. заоч. ин-т. — М., 1973. — 45 с.
3. Діденко В. П. Обставини, що виключають злочинність діяння / Укр. акад. внутр. справ. — К., 1993. — 40 с.

4. Про судову практику у справах про необхідну оборону: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 3. — С. 17–19.
5. Кузнецова Н. Ф., Курипос Б. А. Отягчающие и смягчающие обстоятельства, учитываемые при определении меры наказания. Примеры наказания по советскому уголовному праву. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. — 315 с.
6. Советское уголовное право. Общая часть. — М.: Юрид. лит., 1969. — 285 с.
7. Ткаченко В. Ответственность за превышение пределов необходимой обороны // Социалистическая законность. — 1977. — № 10. — С. 60–61.
8. Советское уголовное право. — М.: Юрид. лит., 1966. — 666 с.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Загальна частина / За заг. ред. М. О. Потембька, В. Г. Голчарешка. — К.: Форум, 2001. — 393 с.
10. Пруда В. Поняття перевищення меж необхідної оборони за Кримінальним кодексом України 2001 р. // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали VIII регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лютого 2002 р.) / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Юрид. ф-т. — Л., 2002. — С. 265–267.
11. Блищєк С. Обставини, що виключають злочинність діяння в зарубіжному та українському законодавствах // Міліція України. — 2003. — № 9. — С. 20–21.
12. Зуев В. Л. Необходимая оборона, крайняя необходимость и иные обстоятельства, исключающие преступность деяния: Вопросы квалификации и судебно-следственной практики // Юридический мир. — 2001. — № 8. — С. 29–42.
13. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред. С. С. Яцєпко. — 2-ге вид., перероб. та допов. — К.: А.С.К., 2002. — 968 с.

УДК 343.54/55

О. М. Сікан

СІМ'Я ЯК ОБ'ЄКТ ОХОРОНИ ЗГІДНО З КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У перехідний до ринкової економіки період, коли можливості держави у підтримці соціальної сфери усіляк обмежені, необхідно оберати такі напрямки соціальної політики, які дозволять зберегти від руйнації фундаментальні цінності суспільства та направляти на їх захист основні ресурси держави. Одним з таких пріоритетів і має стати сім'я, яка є фундаментальним соціальним середовищем, що впливає на становлення і існування людини духовно та фізично.

Цінність сім'ї та її особлива роль у суспільному розвитку та формуванні кожної окремо взятої людини визнана і світовим співтовариством. Чому засвідчує ряд прийнятих нормативно-правових актів: Загальна декларація прав людини, прийнята Організацією Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 р., в якій закріплюються головні для вибору пріоритетів соціальної політики положення про те, що «сім'я є природним та основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави» (ст. 16) [5, 14–17].

Та ж ідея знайшла своє втілення і в прийнятому ООН 16 грудня 1966 р. Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 10) [5, 14–17].

Основні принципи відносно охорони інтересів сім'ї та неповнолітніх містяться також в прийнятій ООН 3 грудня 1986 р. Декларації про соціальні та правові принципи відносно захисту та добробуту дітей, особливо при передачі дітей